
MATERIAŁY

Joanna Falkowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: 0000-0002-6895-3014

BHW 43/2020

ISSN 1233-2224

DOI: 10.14746/bhw.2020.43.6

Stefania Walasek

Uniwersytet Wrocławski

ORCID: 0000-0002-0236-9325

Nauczycielki Ziemi Wileńskiej w latach 1915–1923*

Abstract. Female teachers of the Vilnius County in 1915–1923

During the political changes in Vilnius County, i.e. in the territory of the Second Polish Republic (1922–1926) with the capital in Vilnius, after 1914 the Polish society hoped for full acceptance of educational institutions, operating illegally before the outbreak of WWI. Despite significant difficulties created by the German occupier, Polish education – both general and secondary – was organized. It was mean feat primarily due to the lack of teachers. In the early 20th century, two schools preparing for the teaching profession operated in Vilnius: the Nazareth Sisters and an institution organized by Agata Karpowiczówna. Recognizing the need to educate teachers, a school for women named after Queen Jadwiga was founded in 1916, and soon afterwards the Education Committee established five more schools. Meanwhile, junior and senior high schools were also established in Vilnius.

On the basis of archival research carried out by the authors of the article in the Lithuanian State Historical Archive in Vilnius, numerous applications and biographies of candidates for educators, primarily in the Vilnius area, were collected and presented. This documentation is diverse as it consists of surveys regarding personal data and the course of work, applications handwritten by the candidates, opinions of former superiors but also correspondence on the basis of which the candidate's studies and work can be reconstructed. The above-mentioned documentation comes from 1919–1923 i.e. a period of slow stabilization of education in the area in question.

Keywords: female teachers, education, teacher training, Vilnius, Vilnius County

* Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018–2023, nr projektu 01SPN 17 0020 18 kwota finansowania 751 222 zł.

W sytuacji zmian politycznych na Ziemi Wileńskiej¹ po 1914 r. społeczeństwo polskie z nadzieją oczekiwało na pełną akceptację funkcjonowania nielegalnego do wybuchu I wojny światowej szkolnictwa. Krótki okres odwilży politycznej w latach 1906–1908 pozwolił na rozwinięcie dotychczasowej, niezgodnej z prawem pracy oświatowej. Niestety kolejne lata charakteryzowała działalność tajna, a fakt ten w poważnym stopniu uniemożliwił dokonanie pełnej oceny i zakresu pracy pedagogicznej na Wileńszczyźnie.

W latach I wojny światowej, pomimo znacznych utrudnień ze strony niemieckiego okupanta, organizowano polskie szkolnictwo – zarówno powszechne, jak i średnie. Nie były to łatwe do realizacji zadanie przede wszystkim ze względu na brak nauczycieli².

Na początku XX w. działały w Wilnie dwie szkoły przygotowujące do zawodu nauczycielskiego. Jedną prowadziły nielegalnie w Wilnie siostry nazaretanki, drugą, po 1905 r. zorganizowała nauczycielka i działaczka oświatowa Agata Karpowiczówna³. Dostrzegając potrzebę kształcenia kadry pedagogicznej dla szkół, w 1916 r. powołano przekształcone z kursów nauczycielskich żeńskie seminarium im. Królowej Jadwigi⁴, a wkrótce Komitet Edukacyjny uruchomił kolejnych pięć szkół. Wskazując na powstające seminaria nauczycielskie i ich absolwentów, mamy na uwadze szkolnictwo powszechne.

W tym czasie powstawały również w Wilnie szkoły średnie – gimnazja. W przypadku wykształcenia ogólnego i kwalifikacji pedagogicznych nauczycieli szkół średnich wymagania te były zdecydowanie wyższe od tych stawianych kandydatom do szkół powszechnych.

Lokalne władze oświatowe w Wilnie (Komitet Edukacyjny, następnie Sekcja Oświecenia Publicznego ZCZW, Departament Oświaty Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej) wszelkie kwestie związane z kadrami pedagogicznymi miejscowych szkół średnich musiały rozwiązywać samodzielnie. Trudno było pozyskać do kresowego szkolnictwa nauczycieli np. z Królestwa, gdzie równie intensywnie jak na Kresach podejmowano działania na rzecz organizacji szkolnictwa różnych szczebli. Wsparcia nie można było

¹ Pod pojęciem Ziemia Wileńska autorki rozumieją jednostkę administracyjną w II Rzeczypospolitej, istniejąca w latach 1922–1926 ze stolicą w Wilnie. W styczniu 1926 r. Ziemię Wileńską przekształcono w województwo wileńskie. Patrz: S. Wołosowicz, *Ziemia Wileńska*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków 1925; *Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, komitet red. Z. Hartung, T. Łopalewski, J. Ostrowski i inni, Wydawnictwo wojewódzkiego komitetu regionalnego, Wilno 1930.

² S. Walasek, *Nauczycielki tajnej oświaty w Okręgu Szkolnym Wileńskim w latach 1864–1915*, w: *Partnerka. Matka. Opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Bydgoszcz 2000, s. 495–503.

³ L. Życka, *Krótki rys dziejów tajnej oświaty polskiej na ziemi wileńskiej od 1880 do 1919*, Druk. „Lux” Wilno 1932, s. 17; I. Myślicki, *Zarys historii walk o oświatę polską w Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie*, Warszawa 1930, s. 12.

⁴ Za S. Walasek, *Organizacja i trudności w pracy seminariów nauczycielskich w województwach północnych II Rzeczypospolitej*, w: *Obszary i przestrzenie edukacji. Meandry – konteksty – dylematy. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zenonowi Jasińskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. nauk. E. Karcz-Taranowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2016, s. 308.

oczekiwać ze strony Galicji, w której wydarzenia I wojny światowej zdeorganizowały funkcjonowanie szkół i placówek oświatowych.

Równocześnie ze zmianą polityki przez okupanta po 1915 r. na Wileńszczyźnie odnotować należy przemieszczanie się ludności w obrębie Rosji, a także ruch spoza granic i próby osiedlania się np. w Wilnie. Wśród przybywającej ludności pojawiały się nauczycielki i nauczyciele, którzy wiele lat przepracowali w szkolnictwie, w tym w szkołach średnich. To mieszkający i osiedlający się w Wilnie nauczyciele będą zabiegać o posady w nowo powstających gimnazjach.

Należy postawić szereg pytań dotyczących licznych osób starających się o przyjęcie na etaty nauczycielskie do szkół średnich. Zasadniczym wydaje się wskazanie drogi kształcenia na poziomie średnim, ewentualnie wyższym, oraz doświadczenia zawodowego, które uzyskiwały kobiety w trakcie praktyki pedagogicznej.

Na podstawie kwerendy archiwalnej przeprowadzonej przez autorki artykułu w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (dalej LPAH), zostały zebrane liczne podania i życiorysy kandydatek, pragnących podjąć pracę zawodową w szkolnictwie przede wszystkim wileńskim. Przechowywane podania dotyczą przede wszystkim zatrudnienia w gimnazjum żeńskim im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie. Warto podkreślić, że dokumentacja ta jest zróżnicowana⁵, gdyż składają się na nią zarówno ankiety dotyczące danych osobowych oraz przebiegu pracy, jak i podania własnoręcznie napisane przez kandydatów, opinie dawnych przełożonych, ale również korespondencja, na podstawie której można odtworzyć lata nauki i pracy kandydata. Wymieniona powyżej dokumentacja pochodzi z lat 1919–1923, czyli okresu powolnej stabilizacji szkolnictwa na omawianym terenie, chociaż w zaznaczonym okresie następowały dalsze zmiany dotyczące np. podporządkowania szkół kolejnym polskim władzom szkolnym.

Na podstawie dokumentacji nauczycieli można też wnosić, że część z nich już wcześniej podjęła pracę w gimnazjach w Wilnie i wraz z porządkowaniem wszelkich spraw szkolnych ponownie występowała o zatrudnienie (przedłużenie). Trudno natomiast ocenić, czy przy rozpatrywaniu poszczególnych wniosków brano pod uwagę przepisy prawne dotyczące np. wymagań w odniesieniu do kwalifikacji formułowanych w Warszawie (MWRiOP).

Niektóre nauczycielki, które pracowały już wcześniej (od 1915 r.) w gimnazjum żeńskim im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie, kierowały podania przede wszystkim do dyrekcji tej szkoły. Odpowiednie dokumenty złożyły: Wacława z Kruszewskich Walicka⁶, Maria

⁵ Część dokumentów przed laty zebrana została w teczkach, których numeracja aktualnie została zmieniona. Zapewne dokonano przemieszczenia (scalenia bądź podzielenia) zbioru. W artykule podane są numery sygnatur obowiązujące obecnie.

⁶ Wacława z Kruszewskich Walicka, Curriculum vitae, Wilno 12 XI 1919 r., LPAH f 1135, op 4, nr 191, s. 100.

Salmonowiczówna⁷, Maria Luboińska⁸, Zofia Paszkowska⁹, Eugenia Żelska¹⁰, Eugenia Masiejewska¹¹, Zofia Jankowska¹², Róża Monkiewicz¹³, Zofia Nieczajewowa¹⁴, Czesława Rudnicka¹⁵, Marta Andrzejewska¹⁶, Janina Bohdanowiczówna¹⁷, Małgorzata Freynatowa¹⁸, Zofia Strawińska¹⁹, Julia Maciejewiczowa²⁰, Kazimiera Adamska Roubina²¹, Margaryta Ihnatowiczowa²², Sabina Kowalewska²³.

Kilka podań nadesłały nauczycielki zatrudnione w innych szkołach wileńskich. Były to m.in. Jadwiga Kaczanowska²⁴, związana od 1915 r. ze szkołami Stowarzyszenia Nauczycieli i Wychowawców, która podjęła pracę w gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta w Wilnie, oraz Bronisława Gawrońska²⁵, zainteresowana stanowiskiem nauczycielki śpiewu chóralnego w gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie. Propozycję zatrudnienia w gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej złożyła też Helena Romerówna, która od przełomu XIX i XX w. po powrocie do Wilna udzielała prywatnych lekcji rysunku²⁶.

W zbiorach Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie przechowywane są również podania o zatrudnienie w gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej, które napłynęły z innych miejscowości, np. z: Torunia od – Heleny Tatarzanki²⁷, Radomska – Emilii

⁷ Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Marii Salmonowiczówny, i LPAH, br. s.

⁸ Podanie..., Marii Luboińskiej, 3 V 1922, LPAH, s. 294.

⁹ Podanie..., Wilnie Zofii Paszkowskiej, 29 IV 1922, LPAH, s. 257.

¹⁰ Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Eugenii Żelskiej, LPAH, br. s.

¹¹ Podanie..., Eugenii Masiejewskiej, LPAH, br. s.

¹² Podanie..., Zofii Jankowskiej, LPAH, s. 300.

¹³ Curriculum vitae Róży Monkiewicz, LPAH, s. 95.

¹⁴ Podanie..., Zofii Nieczajewowej, 3 maja 1922, LPAH, s. 362.

¹⁵ Podanie..., Czesławy Rudnickiej, 4 V 1922, LPAH, s. 321.

¹⁶ Podanie..., Marty Andrzejewskiej, 1 V 1922, LPAH, s. 289.

¹⁷ Podanie..., Janiny Bohdanowiczówny, 5 V 1922, LPAH, s. 248.

¹⁸ Podanie..., Małgorzaty Freynathowej, 2 V 1922, LPAH, s. 219.

¹⁹ Podanie..., Zofii Strawińskiej, 1 V 1922, LPAH, s. 278.

²⁰ Podanie..., Julii Maciejewiczowej, 2 V 1922, LPAH, s. 296.

²¹ Podanie..., Kazimiery Adamskiej, 2 maja 1922, LPAH, s. 308.

²² Podanie..., Margaryty Ihnatowiczowej, 28 VI 1922, LPAH, br. s.

²³ Podanie..., Sabiny Kowalewskiej, 2 V 1922, LPAH, br. s.

²⁴ Curriculum vitae Jadwigi Kaczanowskiej, 19 XI 1919, LPAH, s. 101.

²⁵ Podanie..., Bronisławy Gawrońskiej, 1 V 1922, LPAH, s. 290.

²⁶ Curriculum vitae Heleny Romerówny, LPAH, s. 96.

²⁷ Dr Władysława Tatarzanka, dyrektorka gimnazjum i liceum żeńskiego w Toruniu, Podanie, LPAH, s. 322.

Lubodzieckiej²⁸, Białegostoku – Bronisławy Bartoszewiczówny²⁹ oraz Zofii Trojdan³⁰, Sabiny Iwanowskiej³¹ i B. Hauptmanówny³². Kandydatki legitymowały się ukończeniem różnych szkół, w miejscowościach zarówno Królestwa Polskiego, jak i Rosji – przede wszystkim części europejskiej. Nieliczne panie wskazywały na szkoły w innych państwach europejskich. Typy szkół odzwierciedlały zakres i poziom kształcenia dziewcząt na przełomie XIX i XX w. na ziemiach polskich i w Europie. Szereg wymienianych szkół odegrało znaczącą rolę w wychowaniu dziewcząt i upowszechnianiu polskiej kultury.

Należy podkreślić, że zdecydowana większość autorek podań edukację elementarną realizowała w domu. Wyjątkiem była Władysława Tatarzanka, która w rodzinnej miejscowości, Grzechyni (pow. myślenicki), ukończyła szkołę ludową. Zapewne o edukację elementarną zadbał jej ojciec, kierownik miejscowej szkoły ludowej³³. W związku z przeniesieniem się rodziny do Wieliczki, Władysława Tatarzanka kontynuowała naukę w miejscowej szkole wydziałowej, a w 1908 r. rozpoczęła naukę w gimnazjum żeńskim im. Królowej Jadwigi w Krakowie³⁴. W 1920 r. złożyła egzamin doktorski na Uniwersytecie Jagiellońskim (polonistyka i historia). Z kolei w roku szkolnym 1919/20 odbyła praktykę pedagogiczną w gimnazjum w Zakopanem. Analizując liczne podania o przyjęcie na stanowiska nauczycielskie w imnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie, należy zauważyć, że W. Tatarzanka miała ustabilizowaną sytuację zawodową. W kwietniu 1920 r. przybyła do Torunia, gdzie objęła stanowisko nauczycielki historii i języka polskiego w miejscowym seminarium męskim i liceum żeńskim. Wkrótce również powierzono jej kierownictwo toruńskiego gimnazjum żeńskiego.

²⁸ Świadcstwo dyrektora gimnazjum męskiego społecznego L. Brzozowskiego, 1 lipca 1922, LPAH, s. 314.

²⁹ Podanie do Pani Przełożonej gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie od Bronisławy Bartoszewiczówny nauczycielki państwowego gimnazjum im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Białymstoku, 19 V 1923, LPAH, s. 377.

³⁰ Do Zarządu Szkoły Imienia Elizy Orzeszkowej, Podanie od nauczycielki Zofii Trojdan, 9 IX 1921, LPAH, s. 308.

³¹ Do Dyrekcji Gimnazjum Żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej, Podanie nauczycielki Sabiny Iwanowskiej, 4/8 1922, LPAH, s. 242.

³² Do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 16 sierpnia 1920, LPAH, s. 329.

³³ Curriculum vitae Władysławy Tatarzanki, LPAH, s. 324.

³⁴ Warto dodać w tym miejscu, że była to szkoła prywatna założona w 1905 r. z inicjatywy byłego dyrektora pierwszego gimnazjum żeńskiego w Krakowie, Bronisława Trzaskowskiego, i grona nauczycieli tej szkoły. Placówka ta prowadzona była w duchu narodowym i religijnym. Początkowo 6-letnie gimnazjum przekształcono po kilku latach w 8-klasową szkołę, równą gimnazjum męskiemu. Patrz: K. Dormus, *Krakowskie gimnazja żeńskie przełomu XIX i XX wieku*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, vol. 19, nr 2; A. Bilewicz, *Prywatne średnie ogólnokształcące szkolnictwo żeńskie w Galicji w latach 1867–1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1997; R. Dutkova, *Żeńskie gimnazja Krakowa w procesie emancypacji kobiet (1896–1918)*. *Studia nad kształtowaniem się inteligencji w Polsce w XIX i XX wieku*, t. 1, Instytut Historii UJ, Kraków 1995.

Z kolei Zofia Paszkowska kształciła się w ramach licznych kursów w Krakowie³⁵. W swoim życiorysie wymienia dwuletnie studia (od 1891 r.) na słynnych Wyższych Kursach im. A. Baranieckiego³⁶ na wydziale historyczno-literackim i przyrodniczym. Następnie w 1903 r. była słuchaczką kursów wakacyjnych dla nauczycieli w Krakowie, a w latach 1904–1905 uczestniczyła w wykładach uniwersyteckich wakacyjnych w Zakopanem³⁷.

Inaczej potoczyły się losy szkolne mieszkanek XIX-wiecznej Rosji. Na podstawie złożonych podań można wskazać na absolwentki szkół w Rydze. Przykładowo Marta Andrzejewska pisała o ukończeniu w 1905 r. średniego zakładu naukowego (nie podaje nazwy). Natomiast Julia Maciejewiczowa³⁸ była absolwentką prywatnej pensji p. Granicznej. Zofia Strawińska uczyła się w średnim zakładzie w Mitawie, podobnie jak Helena Romerówna – absolwentka pensji pięcioklasowej p. Otto (w 1882 r.). M. Andrzejewska i Z. Strawińska dalszą edukację związały z Warszawą. Z. Strawińska pisała: „przez 2 lata uczęszczałam w Warszawie na prywatne tajne wykłady języka polskiego, literatury i historii polskiej, czyli na tzw. Uniwersytet Latający zorganizowany przez prof. Władysława Dawida”³⁹. O kursach naukowych warszawskich, w których uczestniczyła, pisała również M. Andrzejewska.

³⁵ Curriculum vitae Z. Paszkowskiej, Wilno 6 XI 1919, LPAH, s. 94

³⁶ Jak powszechnie wiadomo, kursy założył w 1868 r. Adrian Baraniecki, społecznik, lekarz i działacz wielu towarzystw naukowych. Głównym celem działalności kursów było umożliwienie kobietom kształcenia się wobec braku studiów wyższych dla kobiet. Oprócz wydziału historycznego i literackiego funkcjonowały wydział przyrodniczy, artystyczny, gospodarczy i handlowy. Na kursy uczęszczały kobiety pochodzące nie tylko z Galicji, ale również z ziem zabory rosyjskiego. Patrz także: J. Kras, *Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1972.

³⁷ Twórcami Uniwersytetu Wakacyjnego w Zakopanem byli m.in. Odo Bujwid, Kazimierz Keller-Krauz, Wilhelm Feldman. Pierwszy wykład odbył się 31 lipca 1904 r. Celem instytucji było podniesienie poziomu wiedzy i myśli krytycznej w społeczeństwie polskim, pobudzanie słuchaczy do samodzielnych prac i badań. Atrakcją kursów były wycieczki, które wprowadzały uczestników w zagadnienia krajoznawstwa i regionalizmu. Patrz: A. Haratyk, S. Walasek, *Rola oświaty dorosłych na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2000 (1–2), s. 21–31.

³⁸ Julia Kazimiera Maciejewiczowa (1863–1937) była założycielką słynnej wileńskiej szkoły handlowej dla panien, która powstała w 1907 r. Do programu tej szkoły, oprócz przedmiotów ogólnych, należały także: buchalteria, arytmetyka komercyjna, prawo handlowe i przemysłowe, geografia komercyjna, higiena, języki (polski lub litewski, niemiecki, francuski, angielski), korespondencja komercyjna, kreślenie, rysowanie, stenografia, muzyka, roboty ręczne, gospodarstwo domowe, gimnastyka i tańce. Dzięki inicjatywom założycielki tej placówki dla dziewcząt powstały dwie pierwsze polskie szkoły średnie w Wilnie: żeńskie Gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej oraz męskie Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta. Na rzecz szkoły żeńskiej J. Maciejewiczowa przekazała wyposażenie i budynek szkoły handlowej. Patrz także: LPAH, *Materiały Towarzystwa Naukowego m. Wilna* f 1135, op. 4, nr 166, *Szkoła Handlowa dla panien Juli Maciejewiczowej w Wilnie*, s. 121–123.

³⁹ Podanie Z. Strawińskiej, Wilno 1 V 1921 r., LPAH, s. 268. Uniwersytet Latający, a więc konspiracyjne kursy samokształceniowe dla kobiet, miał swój początek w 1882 r. Studia na tym Uniwersytecie obejmowały takie kierunki, jak: nauki społeczne, nauki filologiczno-historyczne, nauki matematyczno-przyrodnicze oraz pedagogikę. Słuchaczki kursów brały udział w wykładach wybitnych profesorów np. I. Chrzanowskiego, P. Chmielowskiego czy L. Krzywickiego.

Kilka nauczycielek legitymowało się ukończeniem szkół w Petersburgu. Należy przede wszystkim wymienić siedmioklasowe gimnazjum przy kościele św. Katarzyny⁴⁰, którego absolwentką z 1896 r. była Sabina Iwańska. Po ukończeniu wymienionej szkoły uczęszczała do ósmej klasy pedagogicznej funkcjonującej przy gimnazjum „z rządowymi prawami również w Petersburgu”⁴¹. Natomiast Eugenia Żelska⁴² w 1901 r. wstąpiła do trzeciej klasy siedmioklasowego rządowego gimnazjum w Petersburgu (ukończyła je w 1906 r.)⁴³. Kolejny rok spędziła w Wilnie na kursach językowych. Pobyt w Wilnie zaowocował kontynuacją nauki i rok później E. Żelska wstąpiła do ósmej klasy pedagogicznej gimnazjum żeńskiego Prozorowej w Wilnie i otrzymała atest ze specjalnością matematyka. W 1906 r. średni zakład naukowy w Petersburgu ukończyła Maria Salmowiczówna i zdała egzamin nauczycielski przed komisją Okręgu Petersburskiego.

Niejednokrotnie też dalsze (wyższe) kształcenie związane było z zakładami funkcjonującymi w stolicy Rosji. Przykładowo Iwanowska uczyła się w Wyższym Zakładzie Naukowym Pedagogicznym prof. P. Leshafta (1912 r.)⁴⁴ – podobnie jak Róża Monkiewiczówna, która w Petersburgu studiowała także na Kursach Bestużewskich (wydział fizyczno-matematyczny)⁴⁵. Tam też uczyła się Eugenia Masiejewska (dwa lata na wydziale prawnym). Z kolei Bronisława Bartoszewiczówna ukończyła Wyższe Żeńskie Historyczno-Literackie Kursy w Petersburgu w 1916 r., na wydziale historycznym⁴⁶.

Do Wilna po zakończeniu I wojny światowej przyjechała Sabina Kowalewska, która edukację na poziomie szkoły średniej realizowała w ośmioklasowym gimnazjum w Orle (ukończyła naukę w 1909 r.). Studia natomiast podjęła na wydziale filologii romańskiej na historyczno-filologicznym fakultecie Wyższych Kursów (z prawami uniwersytetów) dla Kobiet w Kijowie. Inna nauczycielka, Małgorzata Freynatowa, ukończyła Wyższe Niemieckie Seminarium Nauczycielskie w Dorpacie. Również w Dorpacie kursy języka niemieckiego podjęła i ukończyła Zofia Trojdan.

⁴⁰ Szkoła została założona w 1840 r. na bazie istniejącej szkoły męskiej przy kościele św. Katarzyny. Szkoła żeńska składała się z siedmiu klas. W 1906 r. została przekształcona w gimnazjum, a w 1908 r. utworzono tam klasę ósmą – pedagogiczną. Większość uczennic stanowiły Polki, ale uczyły się tam również Litwinki i Łotyszki. Patrz także: Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Petersburga, s. 24, krzysztstofzarski.com [dostęp: 11.12. 2019]; W. Chmielewska, *Z murów św. Katarzyny*, Nakładem Stowarzyszenia b. Wychowanek i Wychowanków Gimnazjów przy Kościele św. Katarzyny w Petersburgu, Petersburg 1933.

⁴¹ Podanie S. Iwanowskiej, Wilno 4/8 1922, LPAH, br. s.

⁴² Curriculum vitae Eugenii Żelskiej, LPAH, s. 99.

⁴³ Wasileostrowskie żeńskie gimnazjum, LPAH, s. 99.

⁴⁴ Oficjalna nazwa to Kursy wospitatelnie i rukowoditalne fizyczeskago obrazowania. Podanie Iwanowskiej, LPAH.

⁴⁵ Wyższe Kursy Żeńskie 4-letnie zostały założone przez grupę uczonych na czele z K.N. Bestużewem-Riuminim w 1878 r. Była to wyższa szkoła dla kobiet, którym nie przysługiwały prawa związane z uzyskaniem wyższego (uniwersyteckiego) wykształcenia. Cieszyły się dużą popularnością m.in. wśród Polek ze względu na wysoki poziom studiów i kadre profesorską. G. A. Tiszkin, *Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, nr 23, s. 125–138.

⁴⁶ Podanie Bronisławy Bartoszewiczówny, 19 IV 1923, LPAH, s. 377.

Uczennicami wileńskich szkół były Czesława Rudnicka i Janina Bohdanowiczówna. Obie ukończyły średni zakład naukowy w Wilnie w 1903 r. i kontynuowały naukę, podejmując studia na wydziale przyrodniczym Uniwersytetu Genewskiego⁴⁷. Absolwentką średniego zakładu naukowego w Wilnie (brak dokładnej nazwy szkoły) była również Zofia Nieczajowa. Z kolei Bronisława Gawrońska (z Dederków) w 1899 r. ukończyła sześć klas gimnazjum rządowego w Wilnie. W 1911 r. gimnazjum ośmioklasowe Prozorowej skończyła natomiast E. Masiejewska⁴⁸, a w 1905 r. Helena Polańska ukończyła Instytut Maryjny w Wilnie⁴⁹, a następnie dwuletnie kursy rysunkowe przy Szkole Rysunkowej w Wilnie. Legitymowała się świadectwem nauczycielki rysunków, kreślenia i kaligrafii z Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Swoje kwalifikacje i wiedzę pogłębiała na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie⁵⁰. Jadwiga Żyłkowa w 1909 r. ukończyła Instytut Maryjny, a następnie również Konserwatorium Muzyczne w Petersburgu⁵¹.

Studia na Uniwersytecie Lwowskim jako słuchaczka nadzwyczajna realizowała R. Monkiewiczówna (w 1902 r.), która w 1905 r. wyjechała do Brukseli, aby kontynuować swoją edukację. Na tamtejszej uczelni otrzymała „dyplom na stopień licencjata nauk matematycznych”⁵². Na podstawie analizy dokumentów archiwalnych można stwierdzić, że R. Monkiewiczówna edukację na poziomie średnim rozpoczęła od pierwszej klasy żeńskiego rządowego gimnazjum w Wilnie (ukończyła je w 1898 r., otrzymując patent na nauczycielkę ze specjalnością arytmetyka i niemiecki). Jak czytamy w jej życiorysie: „Jednocześnie zdałam egzamin z łaciny w zakresie 8 klasy szkół męskich przy wyznaczonej komisji w I gimnazjum męskim rządowym”⁵³.

Wśród kandydatek, które chciały związać swoją pracę zawodową z Wilnem, nie brakło również absolwentek szkół w Królestwie Polskim. I tak na przykład B. Hauptmannówna ukończyła w Warszawie gimnazjum rządowe, a następnie kursy pedagogiczne języka niemieckiego. Rządowe gimnazjum w Łodzi w 1905 r. ukończyła Zofia Janikowska. Absolwentką podobnego typu szkoły w Kielcach była Maria Luboińska (ukończona nauka w 1896 r.)⁵⁴.

⁴⁷ Podanie..., Czesławy Rudnickiej, Wilno 4 V 1922, LPAH, s. 321; Podanie Janiny Bohdanowiczówny, Wilno 5 V 1922, LPAH, s. 248.

⁴⁸ W dokumentach osobistych zawarta jest informacja o ukończeniu gimnazjum Prozorowej w 1912 r. Dalsza edukacja przebiegała na wydziale prawnym w Wyższych Kursach Bestużewskich w Petersburgu w latach 1912–1914, Państwowe Centralne Archiwum Litewskie w Wilnie (dalej LCVA) f 184, op 1, nr 338.

⁴⁹ Szkoła została założona 1 września 1901 r.

⁵⁰ Podanie Heleny Polańskiej Wilno 2 maja 1922, LPAH f 1135, op 4, nr 191, s. 287.

⁵¹ Podanie Jadwigi Żyłkowej 22 kwietnia 1922, LPAH, s. 284.

⁵² Curriculum vitae R. Monkiewicz, LPAH s. 95.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Autorka w swoim podaniu wskazuje, że gimnazjum ukończyła w 1897 r., Wilno 3 V 1922, LPAH, s. 294. Natomiast w życiorysie podaje datę 1896, Wilno 5 XI 1919, LPAH, s. 97.

Większość autorek podań o zatrudnienie w gimnazjum żeńskim im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie podejmowała wyższe studia w otwartych na przełomie XIX i XX w. uczelniach dla kobiet. Żelska udała się na uniwersytet w Lozannie na wydział literacki, a po złożeniu egzaminów w 1914 r. otrzymała *Certificat d'études francaises partie moderne*. Zofia Nieczajowa z kolei pisała: „słuchałam wykładów w „seminaire fransais” przy Uniwersytecie w Genewie (bez dyplomu)”⁵⁵.

Helena Romerówna rozpoczęła w 1890 r. w Wilnie studia malarskie u Edwarda Romera, znanego malarza i działacza społecznego, a następnie wyjechała do Warszawy na dalsze, dwuletnie kształcenie pod kierunkiem Miłosza Kotarbińskiego⁵⁶. Edukację kontynuowała w latach 1893–1897 w Monachium w żeńskiej Akademii Sztuk Pięknych. Z kolei Margaryta Ilnatowiczowa ukończyła w 1903 r. średni zakład w Szwajcarii (brak dokładnej nazwy).

Przebywające w Wilnie kandydatki, o ile pozwalały na to uzyskane wcześniej świadectwa, podejmowały studia na Uniwersytecie Wileńskim. Słuchaczką zwyczajną filologii klasycznej tego uniwersytetu była S. Kowalewska, która równocześnie przygotowywała się do egzaminu nauczycielskiego. Studentką Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (wydział humanistyczny) była także Z. Paszkowska.

Na podstawie egzaminów z poszczególnych przedmiotów składanych przed komisjami okręgów naukowych kobiety otrzymywały odpowiednie świadectwa nauczycielskie. Z. Strawińska składała egzamin w 1908 r. przed komisją Okręgu Naukowego Warszawskiego, podobnie jak M. Luboińska, która otrzymała świadectwo na nauczanie języka niemieckiego. Świadectwo nauczycielki języka polskiego, wydane na podstawie egzaminu przed komisją Okręgu Warszawskiego (w 1906 r.), otrzymała Z. Paszkowska. Przed Okręgiem Dorpackim potwierdzenie kwalifikacji nauczycielskich dostała również Julia Maciejewiczowa. W 1915 r. egzamin nauczycielski w Konserwatorium Warszawskim złożyła Bronisława Gawrońska⁵⁷.

Kandydatki wnoszące podania o zatrudnienie w wileńskim gimnazjum żeńskim im. Elizy Orzeszkowej miały w swoim dorobku niejednokrotnie długą praktykę nauczycielską. Biorąc pod uwagę początkowe lata ich pracy pedagogicznej, z reguły na przełomie XIX i XX wieku uczyły w szkołach rosyjskich i polskich szkołach prywatnych (Królestwo Polskie). Jak pisała Z. Paszkowska: „od r. 1906 do 1915 wykładałam język polski i literaturę w niższych i wyższych klasach prywatnego gimnazjum żeńskiego M. Prozorowej i A.I. Niezdziurowej – jednocześnie udzielałam w dalszym ciągu lekcji prywatnych”⁵⁸. Wszystkie posiadały kwalifikacje pedagogiczne, potwierdzone złożonymi egzaminami.

⁵⁵ Podanie Z. Nieczajowej, Wilno 3 maja 1922, LPAH, s. 362.

⁵⁶ Miłosz Kotarbiński (1854–1944) – wielokrotnie nagradzany, ceniony malarz, rysownik, krytyki literacki oraz kompozytor.

⁵⁷ Sylwetka Bronisławy Gawrońskiej przedstawiona została przez S. Walasek, *Nauczycielki i działaczki oświatowe w Wilnie na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobiety na Kresach na przełomie XIX i XX wieku*, red. A. Dawid, J. Lusek, Wydawnictwo DiG, Warszawa–Bellerive-sur-Allier–Bytom–Opole 2016, s. 69–71.

⁵⁸ Curriculum vitae Z. Paszkowskiej, LPAH, s. 94.

W opisie swoich doświadczeń pedagogicznych niektóre panie wskazywały na zaangażowanie w nauczanie nielegalne (tajne) oraz pracę w polskich domach prywatnych, z reguły do 1915 r. Przykładowo o tajnej pracy pedagogicznej pisała Aurelia Wrześniewska tymi słowami: „przed wojną w ciągu dziesięciu lat pracowałam w potajemnych ludowych szkołach i w kompletach dla dorosłych analfabetów w Wilnie”⁵⁹. Z kolei Julia Maciejewiczowa przez osiem lat była przełożoną szkoły handlowej żeńskiej w Wilnie jej imienia. Eugenia Masiejewska wraz z mężem Kazimierzem i dwiema innymi osobami założyła w 1915 r., również w stolicy guberni, średnią szkołę im. Joachima Lelewela⁶⁰. Maria Luboińska, pisząc o swoich doświadczeniach pedagogicznych, wspomina: „przez parę lat wykładałam język niemiecki na pensji p. Emilii Platerówny (Piękna 24)⁶¹ i u p. (Zofii) Łabusiewiczówny na Pradze (Szeroka 36a) w II, III i IV kl.”⁶². W 1908 r. przeniosła się do Wilna, lecz „jako Polka nie miałam prawa udzielać lekcji w zakładach naukowych”⁶³ – pisała Maria Luboińska. Dopiero podczas okupacji niemieckiej pracowała w seminariach nauczycielskich polskich (Komitetu Edukacyjnego, Uniwersytetu Ludowego, Towarzystwa Katolickiego), wykładając język niemiecki. Prowadziła również zajęcia z metodyki nauczania języków obcych na sześciotygodniowych kursach dla nauczycieli⁶⁴. Monkiewiczówna związała się z liceum i gimnazjum W. Niedziałkowskiej we Lwowie (do 1913 r.). W kolejnym roku szkolnym (1913/14) podjęła pracę w Szkole Handlowej p. Wereckiej w Warszawie⁶⁵, aby po roku kontynuować zajęcia z młodzieżą już w Wilnie⁶⁶.

⁵⁹ Podanie A. Wrześniewskiej, Wilno 1922, LPAH, s. 289.

⁶⁰ Szkoła przeszła w 1918 r. pod zarząd Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, następnie 1 I 1920 r. upaństwowiona przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich. Po raz kolejny upaństwowiona 1 VII 1921 r. przez Tymczasową Komisję Rządzącą Litwy Środkowej, a 1 VII 1922 r. uznana przez MWRiOP za szkołę państwową.

⁶¹ Początki gimnazjum żeńskiego wiążą się z założonym przez E. Plater w 1883 r. Zakładem Przemysłowo-Rękodzielniczym w Warszawie. W latach 1884–1885 nastąpiła reorganizacja tego zakładu. Troška założycielki o jak najwyższy poziom nauki doprowadziła do wyodrębnienia dwóch kierunków (oddziałów) kształcenia: I fachowy i II naukowy, który stał się załącznikiem średniej szkoły ogólnokształcącej – gimnazjum. Szkoła działała do 1939 r. Patrz także: T. Górski, *Plater-Zyberk Cecylia*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Kraków 1981; D. Nolken-Koral, *Historia szkoły. Zaczęło się od nauki rzemiosł*, w: *Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883–1944*, red. D. Jakubowska-Palczewska, E. Krasnowolska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987; S. Walasek, *Kobieta – matka i obywatelka. Rozważania Cecylii Plater-Zyberkówny w świetle jej dorobku pisarskiego i działalności oświatowej*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 14, nr 2.

⁶² Curriculum vitae M. Luboińskiej, LPAH, s. 97.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem, s. 97–98.

⁶⁵ Żeńska Szkoła Handlowa z prawami (ul. Foksal) została założona w 1901 r. przez Anielę Werecką. W 1906 r. placówka ta została przejęta przez Stowarzyszenie Szkoły Współdzielczej, a od 1912 r. przeszła na własność Stowarzyszenia Szkoły Handlowej. Szkoła cieszyła się dużą popularnością wśród bogatych domów mieszczańskich ze względu na wysoki poziom nauki. Patrz: J. Niklewska, *Prywatne szkoły średnie w Warszawie 1905–1915*, PWN, Warszawa 1987.

⁶⁶ Życiorys R. Monkiewicz, LPAH, s. 95.

Warto zauważyć, że historia ziem polskich na przełomie XIX i XX w. silnie wpływała na losy społeczeństwa. Sytuacja zmuszała nauczycielki niejednokrotnie do zmiany miejsca zamieszkania, a tym samym zatrudnienia. Wówczas kobiety przemieszczały się w ślad za wyewakuowanymi szkołami. Poszukiwały też zakładów, które umożliwiałyby zdobycie jak najwyższych kwalifikacji. O swoich doświadczeniach z pracy w różnych miejscowościach pisała na przykład Bronisława Bartoszewiczówna⁶⁷. Wspomina m.n. gimnazjum Jastrzębskiej w Petersburgu, w którym uczyła w starszych klasach historii⁶⁸. Natomiast dalsze losy związała z gimnazjum męskim w Sosnowcu i Białymstoku (państwowe gimnazjum im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej).

Trzeba także odnotować, że niestety w trakcie zawieruchy wojennej i częstych zmian miejsca pobytu wiele nauczycielek nie mogło przedstawić odpowiednich dokumentów poświadczających ich edukację w szkołach i zdobyte dodatkowe kwalifikacje – przede wszystkim pedagogiczne. O tego typu sytuacji, czyli zaginionych dokumentach, pisała m.in. Teresa Zakrzewska – absolwentka siedmioklasowej szkoły PP Wizytek w Wersalu (1878 r.)⁶⁹. Podobną sytuację odnotowała również Aurelia Wrześniewska⁷⁰.

Jednak wiele z wymienionych nauczycielek zatrudnionych po 1915 r. m.in. w gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie potwierdziło swoje kwalifikacje pedagogiczne i zasługiwało na pozytywną ocenę swojej pracy. Fakt ten został odnotowany w piśmie do Inspektora Szkolnego Okręgowego, w którym czytamy m.in. „czuję się w obowiązku zaznaczyć, iż cały zespół nauczycielski co do kwalifikacji pedagogicznych w danej chwili nosi charakter jednolity, dobrany został z pośród osób wypróbowanych cieszących się zaufaniem ogólnym”⁷¹.

Na podstawie powyższych informacji odnośnie do zarówno edukacji, jak i praktyki zawodowej kandydatek, można wskazać na zróżnicowaną drogę zdobywania odpowiednich kwalifikacji ogólnych. Uczyły się one przede wszystkim w szkołach Królestwa Polskiego i Rosji. Wśród wymienianych placówek kształcenia należy odnotować zakłady prywatne, niejednokrotnie organizowane i prowadzone przez Polki. Warto podkreślić, że były to placówki, które prezentowały wysoki poziom nauczania i wychowania. Zdarzało się też, że po ukończeniu tych szkół ich absolwentki pozostawały

⁶⁷ Podanie B. Bartoszewiczówny, Wilno 19 V 1923, LPAH, s. 377.

⁶⁸ W sierpniu 1893 r. Anna Jastrzębska rozpoczęła pracę pedagogiczną w prywatnej 6-klasowej szkole Eugeni Undrewicz w Rydze. W maju 1895 roku E. Undrewicz zrezygnowała z prowadzenia szkoły i władze oświatowe powierzyły prowadzenie szkoły A. Jastrzębskiej. Z czasem placówka przekształciła się w 7-klasową szkołę, a od roku szkolnego 1906/7 – w ośmioklasowy zakład wychowawczy z internatem i przedszkolem. Od 1910/11 roku było to prywatne gimnazjum żeńskie z pełnymi prawami gimnazjów rządowych. Jesienią 1915 r. nastąpiła ewakuacja do Petersburga, a po wybuchu rewolucji szkoła została przeniesiona do Bobrujska. Patrz: M. Głuszko, *Gimnazjum Anny Jastrzębskiej*, „Polak na Łotwie” 2013 (101), nr 3, s. 8–11.

⁶⁹ Podanie T. Zakrzewskiej br. daty, LPAH, s. 286.

⁷⁰ Podanie A. Wrześniewskiej, Wilno, LPAH, s. 285.

⁷¹ Do Pana Inspektora Szkolnego Okręgowego, *ibidem*, s. 158.

w nich na stanowiskach nauczycielskich. Sytuacja z początku XX w. zmuszała kobiety do zmiany miejsca pobytu i poszukiwania kolejnych szkół oraz uczelni w celu kontynuowania nauki.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie (LPAH)

Materiały Towarzystwa Naukowego m. Wilna f 1135, op. 4, nr 191

Curriculum vitae Eugenii Żelskiej.

Curriculum vitae Jadwigi Kaczanowskiej, 19 XI 1919.

Curriculum vitae Heleny Romerówny.

Curriculum vitae Róży Monkiewicz.

Curriculum vitae Wacławy z Kruszewskich Walickiej, Wilno 12 XI 1919.

Curriculum vitae Władysławy Tatarzanki.

Curriculum vitae Marii Luboińskiej.

Curriculum vitae Zofii Paszkowskiej, Wilno 6 XI 1919.

Do Dyrekcji Gimnazjum Żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej, Podanie nauczycielki Sabiny Iwanowskiej, 4/8 1922.

Do Pana Inspektora Szkolnego Okręgowego.

Do Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie, 16 sierpnia 1920.

Do Zarządu Szkoły Imienia Elizy Orzeszkowej, Podanie od nauczycielki Zofii Trojdan.

Dr Władysława Tatarzanka, dyrektorka gimnazjum i liceum żeńskiego w Toruniu, Podanie.

Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Zofii Niczajewowej, 3 maja 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Czesławy Rudnickiej, 4 V 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Marty Andrzejewskiej, 1 V 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Janiny Bohdanowiczówny, 5 V 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Małgorzaty Freynathowej, 2 V 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Zofii Strawińskiej, 1 V 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Julii Maciejewiczowej, 2 V 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Kazimiery Adamskiej, 2 V 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Margaryty Ihnatowiczowej, 28 VI 1922.

Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Sabiny Kowalewskiej, 2 V 1922.

- Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Marii Salmonowiczówny.
- Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Marii Luboińskiej, 3 V 1922.
- Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Zofii Paszkowskiej, 29 IV 1922.
- Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Eugenii Żelskiej.
- Podanie nauczycielki gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Eugenii Masiejewskiej.
- Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Zofii Jankowskiej.
- Podanie nauczycielki gimnazjum żeńskiego im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie Bronisławy Gawrońskiej, 1 V 1922.
- Podanie do Pani Przełożonej gimnazjum im. Elizy Orzeszkowej w Wilnie od Bronisławy Bartoszewiczówny nauczycielki państwowego gimnazjum im. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej w Białymstoku, 19 V 1923.
- Podanie Janiny Bohdanowiczówny, Wilno 5 V 1922.
- Podanie S. Iwanowskiej, Wilno 4/8 1922.
- Podanie Z. Nieczajowej, Wilno 3 maja 1922.
- Podanie Heleny Polańskiej Wilno 2 maja 1922.
- Podanie Czesławy Rudnickiej, Wilno 4 V 1922.
- Podanie Z. Strawińskiej, Wilno 1 V 1921.
- Podanie A. Wrześniewskiej, Wilno 1922.
- Podanie T. Zakrzewskiej, Wilno.
- Podanie Jadwigi Żyłkowej, 22 kwietnia 1922.
- Świadectwo dyrektora gimnazjum męskiego społecznego L. Brzozowskiego, 1 lipca 1922.
- Życiorys R. Monkiewicz.

Materiały Towarzystwa Naukowego m. Wilna f 1135, op. 4, nr 166
Szkoła Handlowa dla panien Juli Maciejewiczowej w Wilnie, s. 121–123.

Państwowe Centralne Archiwum Litewskie w Wilnie (LCVA)
Dokumenty osobiste E. Masiejewskiej, f 184, op 1, nr 338.

Źródła drukowane i opracowania

- Bilewicz A., *Prywatne średnie ogólnokształcące szkolnictwo żeńskie w Galicji w latach 1867–1914*, Wrocław 1997.
- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Petersburga, <https://krzysztofpozarski.com/> [dostęp: 11.12.2019].
- Chmielewska W., *Z murów św. Katarzyny*, Petersburg 1933.
- Dormus K., *Krakowskie gimnazja żeńskie przełomu XIX i XX wieku*, „Studia Paedagogica Ignatiana” 2016, vol. 19, nr 2.
- Dutkova R., *Żeńskie gimnazja Krakowa w procesie emancypacji kobiet (1896–1918). Studia nad kształtowaniem się inteligencji w Polsce w XIX i XX wieku*, t. 1, Kraków 1995.
- Głuszko M., *Gimnazjum Anny Jastrzębskiej*, „Polak na Łotwie” 2013 (101), nr 3.
- Górski T., *Plater-Zyberk Cecylia*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVI, Kraków 1981.
- Haratyk A., Walasek S., *Rola oświaty dorosłych na ziemiach polskich w XIX i na początku XX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2000 (1–2), s. 21–31.
- Kras J., *Wwyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Kraków 1972.

- Myślicki I., *Zarys historii walk o oświatę polską w Wileńszczyźnie i Mińszczyźnie*, Warszawa 1930.
- Niklewska J., *Prywatne szkoły średnie w Warszawie 1905–1915*, Warszawa 1987.
- Nolken-Koral D., *Historia szkoły. Zaczęło się od nauki rzemiosł*, w: *Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883-1944*, red. D. Jakubowska-Palczewska, E. Krasnowolska, Warszawa 1987.
- Tiszkin G.A., *Z historii wyższego kształcenia kobiet w Rosji*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, nr 23.
- Walasek S., *Kobieta – matka i obywatelka. Rozważania Cecylii Pater-Zyberkówny w świetle jej dorobku pisarskiego i działalności oświatowej*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 14, nr 2.
- Walasek S., *Nauczycielki tajnej oświaty w Okręgu Szkolnym Wileńskim w latach 1864–1915*, w: *Partnerka. Matka. Opiekunka. Status kobiety w dziejach nowożytnych od XVI do XX wieku*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 2000.
- Walasek S., *Nauczycielki i działaczki oświatowe w Wilnie na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Kobiety na Kresach na przełomie XIX i XX wieku*, red. A. Dawid, J. Lusek, Warszawa–Bellerive-sur-Allier–Bytom–Opole 2016.
- Walasek S., *Organizacja i trudności w pracy seminariów nauczycielskich w województwach północnych II Rzeczypospolitej*, w: *Obszary i przestrzenie edukacji. Meandry – konteksty – dylematy. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zenonowi Jasińskiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. nauk. E. Karcz-Taranowicz, Opole 2016.
- Wołosowicz S., *Ziemia Wileńska*, Kraków 1925; *Wilno i Ziemia Wileńska. Zarys monograficzny*, komitet red. Z. Hartung, T. Łopalewski, J. Ostrowski i inni, Wilno 1930.
- Życka L., *Krótki rys dziejów tajnej oświaty polskiej na ziemi wileńskiej od 1880 do 1919*, Wilno 1932.